

КОНЦЕПЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ПРОГРАМИ З ОСНОВ ЗДОРОВ'Я ЗА НОВИМ ДЕРЖАВНИМ СТАНДАРТОМ ДЛЯ СТАРШОЇ ШКОЛИ

Шахненко В. І., Ушакова Н. І.
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
КВНЗ «Харківська академія неперервної освіти»
Харків, Україна

На основі даних приросту населення в Україні з 1913-го року від 18,9 до 0,5 у 1990 та — 4,2 у 2009 році, автор указує на стрімку демографічну кризу в країні. Причиною цього є несприятливі економічні та екологічні умови, низький рівень культури здоров'я нації, нездоров'язберігальне соціальне середовище, проблеми зі здоров'ям у вагітних жінок. Останнє вказує на необхідність системної підготовки підростаючого покоління до ведення здорового способу життя, створення сім'ї та виховання дітей на його засадах. Реалізація Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти у плані продовження вивчення основ здоров'я у старшій школі разом із поліпшенням матеріального становища репродуктивного населення може стати умовою уповільнення або й призупинення процесу демографічної кризи в Україні.

Ключові слова: демографічна криза, Державний стандарт, основи здоров'я, старша школа.

На основании данных прироста населения в Украине с 1913-го года от 18,9 до 0,5 в 1990 и — 4,2 в 2009 году, автор делает вывод о стремительном демографическом кризисе в стране. Причиной этого являются неблагоприятные экономические и экологические условия, низкий уровень культуры здоровья нации, нездоровьесберегающая социальная среда, проблемы со здоровьем у беременных женщин. Последнее указывает на необходимость системной подготовки подрастающего поколения к ведению здорового образа жизни, создания семьи и воспитания детей на его основах. Реализация Государственного стандарта базового и полного общего среднего образования в плане продолжения изучения основ здоровья в старшей школе вместе с улучшением материального состояния репродуктивного населения может стать условием замедления или даже остановки процесса демографического кризиса в Украине.

♥ Шахненко В. І., Ушакова Н. І., 2013

Ключевые слова: демографический кризис, Государственный стандарт, основы здоровья, старшая школа.

On the basis of information of increase of population in Ukraine from 1913th from 18,9 to 0,5 in 1990 and — 4,2 in 2009, an author draws conclusion about a swift demographic crisis in a country. Reason of it are unfavorable economic and ecological terms, low level of culture of health of nation, conditions of social environment, problems with a health for expectant mothers. The last specifies on the necessity of system preparation of rising generation to the conduct of healthy way of life, creations of monogynopaedium and education of children on his bases. Realization of the State standard of base and complete universal middle education in the plan of continuation of study of bases of health at senior school together with the improvement of the financial state of genesial population can become the condition of deceleration or even stoppings of process of demographic crisis at Ukraine.

Key words: demographic crisis, State standard, bases of health, senior school.

Постановка проблеми

Характеристикою динаміки розвитку всієї нації та окремих її елементів, тобто кожної сім'ї, є приріст. На основі приросту можна говорити про розквіт чи занепад або й виродження соціальної спільноти. У якому стані знаходяться наші українські спільноти — суспільство і сім'я?

Статистичний щорічник України за 2009 рік наводить такі дані загальних коефіцієнтів народжуваності, смертності та природного приросту населення з 1913 року: 1913 — 18,9; 1940 — 13,0; 1959 — 13,4; 1960 — 13,6; 1965 — 7,7; 1970 — 6,4; 1975 — 5,1; 1979 — 3,7; 1980-й — 3,5; 1985 — 2,9; 1990 — 0,5 [14, с. 342]. Які висновки з цього можна зробити?

Не вдаючись до глибокого поетапного аналізу даних приросту населення, можна зробити такі висновки: 1) розвиток у складі Радянського Союзу був для України несприятливим, тобто кризовим; 2) які історичні події в суспільстві були сприятливими чи

несприятливими для української нації; 3) який спадок попереднього історичного періоду одержала Україна і як він впливатиме на наступний період розвитку нації.

Після розпаду Радянського Союзу Україна одержала кризовий стан суспільства. В умовах екологічної, економічної та політичної кризи він набрав обвального характеру. Приріст населення став від'ємним: у 1995: – 5,8; у 2000–2002-х роках: – 7,6; у 2003 і 2005: – 7,5 і з 2006-го року пішов на спад. Так, у 2006 він становив – 6,4; у 2007: – 6,2; у 2008: – 5,3

і у 2009: – 4,2 [14, с. 342]. Проте, незважаючи на помітний спад даних демографічної кризи, становище залишається дуже тривожним: у різних регіонах України смертність у 1,5–2 рази перевищує народжуваність. Щороку населення нашої країни зменшується на 0,3–0,4 млн людей. Із 52 млн у 1991 році до 2012 року населення України зменшилося до 45 млн осіб, тобто на 6,2 млн. Таким чином, втрата населення за цей період становила близько 13 відсотків. Саме тому за прогнозами Організації Об'єднаних Націй населення в нашій державі до 2050 року зменшиться вдвічі. Тому цією всесвітньою організацією Україна віднесена до вимираючих країн світу.

На основі аналізу статистичних даних, наукових досліджень вітчизняних філософів, соціологів, педагогів, психологів, лікарів, гігієністів і народної педагогіки до причин демографічної кризи в Україні можна віднести такі.

1. Несприятливі економічні та екологічні умови:

а) близько 25% населення живе за межею бідності;

б) у постчорнобильських умовах в Україні переважає більшість дорослих і дітей не вміють виживати в цих умовах.

2. Низький рівень культури здоров'я нації, особливо підростаючого покоління: дорослі та діти недостатньо обізнані з основами здорового способу життя, наслідком чого є наступна причина.

3. Нездоров'язберігальне соціальне середовище, в якому засвоює досвід підростаюче покоління — це сім'я і школа. Так, у родинях сучасних учнів загальноосвітньої школи поширене паління, уживання алкоголю, а в деяких — і наркотиків. Серед дорослого населення палить 72 відсотки чоловіків і 20 відсотків жінок. На 100 тис. населення від алкоголізму страждає 84,4, а від алкогольних психозів — 18,9 чол.

У такому оточенні виховуються діти в родині, а потім приходять до школи. Тут ситуація не краща. Школа є часткою суспільства, його віддзеркаленням. За даними Східноукраїнського фонду соціологічних досліджень, 37 відсотків учнів палять, 60 — уживають алкогольні напої, а 58 — пробували вживати наркотики. Згідно зі статистичними даними початкову школу закінчує 20 відсотків здорових дітей, а середню — лише 5–7.

Наслідком низької культури здоров'я учнів нерідко стають подальші захворювання, з якими вони йдуть у життя, створюють сім'ю, а потім народжують і виховують дітей: **нездорове покоління народжує нездорових дітей.**

Важливість розгляду проблеми здоров'я учнів полягає ще й у тому, що, як відомо, 75 відсотків хвороб дорослих є наслідком умов життя в дитячому та підлітковому віці. Саме тому, напевне, існують прогнози, що сьогоднішні 14–15-річні підлітки не доживуть до пенсійного віку, тобто майбутнє здоров'я нації закладається в сучасній сім'ї та школі.

Наслідком низької культури здоров'я учнів нерідко стають подальші захворювання, з якими вони йдуть у життя, створюють сім'ю, а потім народжують і виховують дітей: **нездорове покоління народжує нездорових дітей.**

4. Значну проблему складає підготовка майбутніх матерів до народження дітей, про що свідчать такі дані: в Україні у 70% вагітних жінок виникають проблеми зі здоров'ям, а в 10% під час пологів виникають небезпечні для життя ускладнення, яких можна було б уникнути, проте молоді мами не знають, як це зробити. Характеристикою цього становища можуть служити дані коефіцієнта смертності дітей у віці

до 1-го року на 1000 народжених живими: у 1990 році – 12,8; 1995 – 14,7; 2000 – 11,9; 2005 – 10,0; у 2009 – 9,3 [14, с. 349].

5. Статистичний збірник «Регіони України» наводить дані, які вказують на те, що із загальної кількості укладених шлюбів значну частину складають розлучення. Так, у 1990-му році вони відповідно становили 40% (192 835 з 482 753), у 1995 – 46% (198300 з 43173), у 2000 – 72% (197 274 з 274 523), у 2005 – 55,2% (183 455 з 332 143) і у 2009 – 45,7% (145 439 з 318 198), тобто кількість розлучень по відношенню до шлюбів становила більше двох третин, а в наш час наближається до половини, що можна розглядати як соціальну кризу суспільства з її великими підйомами і певними спадами, які все рівно є загрозливими для нації [13, с. 349].

Проведене нами пілотне дослідження в ряді шкіл міста Харкова і Харківської області, яким охоплено старшокласників і студентів перших курсів біологічного, історичного, фізико-технічного, філологічного та філософського факультетів Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, показало, що після закінчення загальноосвітньої школи молоді люди, які йдуть у самостійне життя, не мають достатнього рівня компетентності щодо створення сім'ї та виховання здорових дітей. Так, 30% опитаних вважають, що матеріальні умови не впливають на збереження сім'ї; 80% опитаних вважають, що на весіллі та під час медового місяця молоді можуть пити небагато вина, що слід розглядати як порушення давнього українського сухого закону молодих пар; знають, яким має бути життя жінки під час вагітності, 15, а про залежність духовного, психічного, фізичного розвитку дитини від її виховання у перші 2–5 років – лише 10 відсотків.

6. У 2007 році в Україні на 17,1% зросли показники материнської смертності, на високому рівні зберігається показник мертвонародження. Так, у 2005–2006 роках порівняно з попереднім періодом він зріс на 15 відсотків, у 2007 році — ще на 25% (3071 особа). Високими є показники ранньої дитячої смертності (13,2%). Помітною є смертність учнів на уроках фізичної культури, що свідчить про низький рівень фізичного розвитку та фізичного здоров'я дітей і підлітків. Останнє можна розглядати як віддалені наслідки ускладнених пологів.

Із викладеного вище можна зробити висновок: проблема підготовки старшокласників до ведення здорового способу життя, створення сім'ї та виховання здорових дітей є досить актуальною.

Актуальність цієї проблеми підтверджує постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2006 року «Про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації на період до 2015 року». У ній, зокрема, вказано на необхідність пропагування здорового способу життя, планування сім'ї, зміцнення репродуктивного здоров'я населення, заохочення до відповідального батьківства та безпечного материнства [321, с. 4] у сфері освіти і на заповнення вакууму в підготовці учнів ЗНЗ до створення сім'ї, ліквідацію недоліків сучасної української сім'ї, виховання дітей на засадах здорового способу життя.

Актуальність проблеми підтверджується ще й тим, що становище, яке характеризувалося низьким рівнем культури здоров'я, мало місце в багатьох країнах світу, і вихід з нього полягав у проведенні медико-педагогічної пропаганди серед населення.

У цих країнах до навчальних планів шкіл було введено курси, які готують учнів до ведення здорового способу життя. Так, у Японії викладається курс «Навчання здорового способу життя», у Фінляндії — близький до нього курс «Формування навичок здорового способу життя» та інші. А в ряді шкіл України, зокрема Дніпропетровської, Київської, Харківської та інших областей, сформувався досвід паралельного викладання курсів

«Основи здоров'я» та «Валеологія», створення мережі Шкіл культури здоров'я, проведення системи позакласної здоров'язберігальної роботи, що дало досить високий рівень індивідуального здоров'я учнів.

Таким чином, однією з причин погіршення здоров'я нації є низький рівень культури здоров'я дорослих і дітей, недостатня компетентність щодо ведення здорового способу життя, непідготовленість підростаючих поколінь до репродуктивної функції.

Шляхи реалізації проблеми

На реалізацію цієї проблеми, відповідно до статті 31 Закону України «Про загальну середню освіту», Кабінет Міністрів України постановою від 23 листопада 2011 р. № 1392 затвердив Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, згідно з яким з 1 вересня 2013 р. в основній школі передбачено вивчення основ **здоров'я за новою програмою**, що ввійшла в дію. Разом із тим Державний стандарт передбачає з 1 вересня 2018 року ввести викладання цього навчального предмета в старшій школі. Цим документом в освітній галузі «Здоров'я і фізична культура» щодо основ здоров'я старшої школи у змісті *соціальної складової* передбачено: засвоєння старшокласниками знань основних положень законодавства у сфері захисту здоров'я населення, чинники створення міцної родини та формування репродуктивного здоров'я молоді; розуміння значення родини для задоволення базових потреб, можливі наслідки своєї поведінки для власного здоров'я й особистої безпеки, здоров'я та безпеки сім'ї та суспільства, уміти убезпечувати себе від впливу негативних для здоров'я і небезпечних для життя соціальних факторів, у тому числі щодо соціально небезпечних хвороб (туберкульоз, ВІЛ/СНІД, інфекції, що передаються статевим шляхом); застосовувати набуті корисні звички, правила спілкування, безпечної поведінки в різних життєвих ситуаціях і видах діяльності, виявляти негативне ставлення до проявів насилля та дискримінації, критичне ставлення до реклами та фільмів, які пропагують насилля й ризиковану статеву поведінку, толерантне ставлення до людей з особливими фізичними потребами та людей, які живуть з ВІЛ-інфекцією.

Зміст *духовної та психічної складової* передбачає, що старшокласники мають знати фактори, які впливають на психологічне благополуччя та духовний розвиток юнаків і дівчат, ціннісні засади власного здоров'я, здоров'я сім'ї та суспільства, фізичні та психологічні способи керування стресом, розуміти й оцінювати умови психологічного та морального характеру, що сприяють збереженню життя та зміцненню власного здоров'я, здоров'я членів сім'ї, застосовувати методи самопізнання, самовизначення та самовиховання, способи саморегуляції, самоорганізації, самоконтролю, самоідентифікації, розвитку пам'яті й уваги.

Зміст фізичної складової здоров'я людини пропонує знати методи розвитку фізичної складової здоров'я, основні оздоровчі системи, усвідомлювати значення активного відпочинку, уміти здійснювати моніторинг фізичної складової здоров'я, застосовувати правила здорового способу життя щодо рухової активності, харчування, індивідуального гігієнічного догляду, профілактики захворювань.

Щодо безпеки життєдіяльності людини Державний стандарт пропонує: знати показники рівня власного здоров'я та рівня здоров'я суспільства, фактори здорового способу життя, основи законодавства з питань безпеки життєдіяльності, органи державного нагляду та служби захисту населення, умови забезпечення особистої безпеки й безпеки інших людей у разі виникнення надзвичайних ситуацій, розуміти зв'язок загальнолюдських цінностей і здоров'я, значення сприятливих для здоров'я життєвих навичок; усвідомлювати значення турботи про здоров'я протягом усього життя, уміти оцінювати ризики в життєвих ситуаціях, повідомляти про них службу захисту населення, адекватно діяти в надзвичайних ситуаціях, надавати першу допомогу постраждалим від нещасних випадків; застосовувати набуті знання для забезпечення особистої безпеки та

безпеки інших людей, дотримуватися правил здорового способу життя та безпечної для здоров'я поведінки, виявляти позитивне ставлення до здорового способу життя.

На виконання Державного стандарту ми пропонуємо **концепцію навчальної програми основи здоров'я для 10–11 класів**.

«Вступ» мав би містити поняття про моніторинг здоров'я, ведення «Паспорта здоров'я». Навчальна програма для **10-го класу** має включати здоров'я як одну з умов моніторингу та визначення індивідуального рівня здоров'я. Учні мають засвоїти, що здоров'я людини — це багатогранне поняття, холистичний (цілісний) підхід до його розуміння.

Окремо має стояти питання про залежність здоров'я, фізичного і психічного розвитку новонародженої дитини від здоров'я батьків та їхнього способу життя, про вплив шкідливих звичок на здоров'я і репродуктивну функцію людини, фізичне і психічне здоров'я майбутніх дітей.

Соціальна складова здоров'я має дати учням поняття про соціальне середовище як умову життєдіяльності людини, про його вплив на здоров'я людини. Зокрема учні мають зрозуміти, що мир, злагода (чи незлагода) в суспільстві, матеріальне становище членів суспільства, рівень культури здоров'я й здоров'я нації впливають на тривалість життя членів суспільства як складові характеристики соціального здоров'я, про вплив соціально-економічних і політичних криз на здоров'я нації.

Духовна складова здоров'я включатиме поняття про духовність як розуміння сенсу життя і місця в ньому свого здоров'я та здоров'я інших людей, про духовність як ядро загальнолюдських цінностей, про духовне здоров'я як характеристику мотивів і потреб, уміння жити в мікро- та макросоціумі, критерії оцінки духовного здоров'я: уміння враховувати свої потреби у відповідності з можливостями.

Навчальний предмет має формувати в учнів ставлення до свого здоров'я як до найголовнішої у світі цінності.

«Психічна складова здоров'я» має дати поняття про людину як біосоціальну систему, про прояви біологічної програми дитини через виховання, про суб'єкти виховного впливу на дитину (сім'я, учителі, діти) та умови розвитку особистості в гармонії з мікросередовищем. Він має містити критерії оцінки психічного здоров'я та розглядати психічне здоров'я як сукупність стану нервової системи й душевного комфорту та навчити учнів оцінювати психічне здоров'я. Учні мають навчитися визначати тип нервової діяльності, емоційність людей (екстраверт, амбіверт, інтроверт) і використовувати засоби захисту та самозахисту в стресових ситуаціях.

«Фізична складова здоров'я» міститиме поняття про фізичне здоров'я людини, його складові, критерії оцінювання фізичного здоров'я, взаємозв'язок і взаємовплив соціального, духовного, психічного та фізичного здоров'я. Здоровий дух — основа психічного та фізичного здоров'я.

Здоровий спосіб життя, його сутність і складові: вплив природи на здоров'я, збалансоване харчування, його правила, підтримання нормальної маси тіла як умова здоров'я людини, оптимальний руховий режим як умова здоров'я (у тому числі «режим динамічних» поз у навчанні та в наступній трудовій діяльності), загартовування, його види, принципи та правила, гігієнічні навички та інше.

Біоритми людини. Ритмічність життя й режим дня учня. Вплив космосу (Сонця і Місяця) та навколишнього природного середовища на самопочуття, фізичну та розумову працездатність учнів.

Вибір професії та здоров'я.

В **11-му класі** в розділі *«Соціальна складова здоров'я»* учні знайомляться із сім'єю як первинним та основним осередком суспільства, її функціями, законодавством України про сім'ю, про права та обов'язки батьків щодо виховання та утримання дитини, матеріальними умовами сімей і складанням бюджету молоді сім'ї (витрати на проживання та підготовку посагу для майбутнього малюка), недоліки сучасної сім'ї у

вихованні дітей та підготовці їх до життя. Надмірна опіка дітей як причина їхньої соціальної незрілості.

Розділ «Духовна складова здоров'я» має ознайомити учнів із кризою **духовності**, як однією з причин виродження нації, із сучасною ідеологією гедонізму та її антисоціальним змістом, духовними основами й давніми українськими народними традиціями створення сім'ї та виховання дітей, мотивами створення сім'ї, обов'язками майбутнього чоловіка й батька, майбутньої дружини та матері. Подружня вірність має розглядатись як основна умова міцної і щасливої сім'ї.

У навчальній програмі повинна пройти ідея про відповідальність подружжя за народження дітей, що приклад батьків, материнська мудрість, духовність батьків є основою формування духовності дітей.

Розділ «Психічна складова здоров'я» передбачатиме ознайомлення учнів із психологічними основами кохання, психологічним мікрокліматом у сім'ї, толерантністю, потребою обережного ставлення до психічного здоров'я подружжя, причинами конфліктів у сім'ї та шляхами їх розв'язання.

«Фізична складова здоров'я» повинна містити матеріали про біологічні основи кохання, дошлюбні сексуальні стосунки та їхній вплив на майбутнє здоров'я, особливо дівчат, і потребу медико-генетичного обстеження майбутнього подружжя.

Підготовка сім'ї до народження дитини (дітей) повинна бути спрямована на утримання молодих від будь-яких алкогольних напоїв, паління, кави, використання небезпечних побутових речовин та тривалого перебування біля комп'ютера чи телевізора, користування мобільним телефоном. Учні повинні одержати знання про збалансоване харчування, режим життя вагітної жінки, про духовну та психічну підготовку до пологів, режим життя й харчування матері в період лактації, режим життя і виховання немовляти, психічний розвиток дитини в період раннього віку, добовий режим дитини раннього віку, принципи виховання дітей у сім'ї.

Майбутні батьки мають засвоїти, що сприятливий психологічний мікроклімат у сім'ї, здоровий спосіб життя батьків є прикладом для наслідування їхніми дітьми (толерантність, доброзичливість, ритм і режим життя, харчування, **оптимальний руховий режим**, загартування, гігієнічні навички). Разом із тим шкідливі звички батьків наслідуються дітьми, що в майбутньому стає причиною послаблення організму, погіршення самопочуття та наступних захворювань.

У плані підготовки учнів до виконання вимог особистої безпеки й безпеки інших людей потрібно підвести їх до розроблення пам'ятки «Профілактика травматизму в трудовій діяльності та повсякденному житті», а оскільки програма має підготувати їх до створення сім'ї та виховання дітей, запропонувати майбутнім молодим подружжям розробити пам'ятку «Профілактика травматизму серед дітей дошкільного та молодшого шкільного віку».

Через всю програму має проходити моніторинг здоров'я учнів з використанням «Паспорта здоров'я», самооцінка учнями свого здоров'я, розроблення Індивідуальної оздоровчої програми на період навчального року та наступні літні канікули.

Висновки

1. В Україні має місце демографічна криза, причинами якої є несприятливі економічні та екологічні умови, низький рівень культури здоров'я нації, нездоров'язберігальне соціальне середовище, проблеми зі здоров'ям у вагітних жінок.

2. Найголовнішими причинами є економічні умови населення в репродуктивному віці, що потребує розв'язання.

3. В Україні виникла потреба створення системної підготовки підростаючого покоління до ведення здорового способу життя, створення сім'ї та виховання дітей на його засадах, на що спрямований Державний стандарт базової і повної загальної середньої

освіти у плані продовження вивчення основ **здоров'я** у старшій школі.

4. Поліпшення матеріального становища репродуктивного населення та здійснення системної підготовки підростаючого покоління до ведення здорового способу життя, створення сім'ї та виховання дітей на його засадах можуть стати умовами уповільнення або й призупинення процесу демографічної кризи в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арцишевський Р. А. Світ і людина: Підручник для 8–9-х класів / Р. А. Арцишевський. — К.: ВТФ «Перун», 1997. — 448 с.: іл.
2. Базарный В. Ф. и др. Повышение здоровья школьников за счет построения учебного процесса в режиме «динамических поз» / В. Ф. Базарный и др. // Новые исследования по возрастной физиологии. — 1999. — С. 69–73.
3. Гончаренко М. С. Валеологические аспекты духовности / М. С. Гончаренко. — Харьков, 2007. — 400 с.
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1392.
5. Державний стандарт початкової загальної освіти: затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 квітня 2011 р. № 462.
6. Концепція формування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя у дітей та молоді: затверджена наказом Міністерства освіти і науки України від 21 липня 2004 р. № 605 // Директор школи. — 2004. — № 40. — С. 23–29.
7. Концепція школи здорового способу життя та безпеки життєдіяльності / за ред. В. І. Шахненка. — Дрогобич, 2006. — 30 с.
8. Кремень В. Освіта в Україні: доповідь Міністра освіти і науки України на II Всеукраїнському з'їзді працівників освіти / В. І. Кремень // II Всеукраїнський з'їзд працівників освіти, 7–9 жовтня 2001. — К., 2002. — 232 с.
9. Логвин М. М. Духовна безпека населення — як складова його фізичного і психічного здоров'я / М. М. Логвин // Безпека життєдіяльності. — 2006. — № 4. — С. 21–26.
10. Міністерство освіти і науки України. Про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року: Наказ № 44 від 25.01. 2007 року // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. — 2007. — № 7. — С. 3–6.
11. Моніторинг здоров'я учнів ЗНЗ: Методичний посібник / за ред. В. І. Шахненка. — Дрогобич, 2008. — 24 с.
12. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року» від 27 грудня 2006 року № 1849 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: // <http://zakon.gov.ua/>.
13. Статистичний збірник «Регіони України». 2010: у 2-х част. — Част. 1. — К.: Держ. комітет статистики України, 2009 рік / за ред. О. Г. Осауленка. — К.: Інф.-аналіт. агентство, 2010. — 566 с.
14. Статистичний щорічник України за 2009 рік / за ред. О. Г. Осауленка. — К.: Інф.-аналіт. агентство, 2010. — 566 с.
15. Ткаченко Л. Демографічну кризу можна подолати, якщо... / Л. Ткаченко // Освіта України. — 2005. — №10 (4 лютого).
16. Шахненко В. І. Наукові основи формування здорового способу життя учнів / В. І. Шахненко // Проблеми освіти: науково-методичний збірник. — 2006. — Вип. 8. — С. 78–83.
17. Шахненко В. І. Програма «Здоровий спосіб життя» / В. І. Шахненко // Управління освітою. — 2004. — № 8 (квітень). — С.5,8.
18. Шахненко В. І. Моніторинг здоров'я: Навчальна програма спецкурсу для студентів спеціальностей «Дошкільне виховання», «Початкове навчання», «Біологія» педагогічних ВНЗ України (освітньо-кваліфікаційний рівень — бакалавр) / В. І. Шахненко, Є. О. Цуканова, С. В. Страшко. — Харків, 2006. — 24 с.
19. Шкільний курс «Валеологія»: зб. матеріалів. — К.: Освіта, 1994. — 94 с.
20. Якісна освіта — запорука самореалізації особистості: тези доповіді Міністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка на підсумковій колегії МОН України 17 серпня) 2007 року // Освіта України. Спецвипуск — 2007. — 10 серпня (№ 959). — С. 1–34